

ERFGOED BRUSSEL

N°013

DECEMBER 2014

DOSSIER CULTUSGEBOUWEN

VARIA

Oude liften, jong erfgoed

De Parking '58 in Brussel

EEN PUBLICATIE VAN BRUSSEL STEDELIJKE ONTWIKKELING

LEEGSTAANDE KERKGEBOUWEN, ERFGOEDWORDING EN ALTERNATIEF GEBRUIK

THOMAS COOMANS

HOOFDDOCENT AAN DE KU LEUVEN, DEPARTEMENT
ARCHITECTUUR, EN RAYMOND LEMAIRE
INTERNATIONAL CENTRE FOR CONSERVATION,

LID VAN DE KONINKLIJKE COMMISSIE VOOR
MONUMENTEN EN LANDSCHAPPEN VAN HET
BRUSSELS HOOFDSTEDELIJK GEWEST

ALS GEVOLG VAN DE ALGEMENE ONTKERKELIJING IN DE WESTERSE WERELD WORDEN DUIZENDEN KERKEN EN KLOOSTERS NOG NAUWELIJKS GEBRUIKT OF GESLOTEN. DE VRAAG NAAR HUN TOEKOMST KLINKT STEEDS LUIDER.

Landen als Nederland en Engeland en ook Québec kennen dit fenomeen reeds sinds de jaren 1960-1970. In België, Frankrijk en Duitsland bereikte de ontkerkelijking pas recent een kritiek punt. Precieze cijfers zijn moeilijk te verkrijgen, maar het gaat wel degelijk om duizenden kerken. Duitsland, bijvoorbeeld, telt ongeveer 45.000 parochiekerken, waarvan één derde nog amper of niet meer gebruikt wordt.¹

Sinds 2008 is een versnelling duidelijk merkbaar als gevolg van de combinatie van drie crisissen: de economische crisis, de westerse maatschappelijke identiteitscrisis en de crisis binnen de verschillende christelijke denominaties. Ook in Brussel is het probleem geen taboe meer. In 2010 verklaarde een hoge verantwoordelijke van de katholieke kerk: '110 parochiekerken in Brussel, daarover kunnen we het eens zijn, dat zijn er te veel. Binnen twintig jaar zullen er waarschijnlijk nog een zeventigtal overblijven.'²

Afb. 1

"God has left the building":
leegstaande kerkruimte
en open tabernakel in de
Sint-Hubertuskerk van Bosvoorde
(Th. Coomans, 2013 © SOFAM).

Wat moet, mag en kan er gebeuren met de kerken die hun oorspronkelijke functie hebben verloren? Deze vraag is veel meer dan een spirituele vraag: ze heeft juridische, economische, sociale, culturele en zelfs politieke dimensies omdat ze de complexe verhouding tussen kerk en maatschappij raakt. Wie is de eigenaar? Wat zijn de rechten en de plichten van de gebruiker en van de eigenaar? Wie beslist er of een kerk afgeschaft, herbested of gesloopt wordt? Bestaan er alternatieve vormen van gebruik? Wat zijn de gevolgen van een bescherming op de herbesteding van een kerk? Wat moet er met het kerkmeubilair, de kunstwerken en het overige roerend

erfgoed gebeuren? Deze vragen krijgen in elk land andere antwoorden naargelang de relaties tussen kerk en staat.³ Sommigen menen dat kerken die hun oorspronkelijke functie verliezen en als discotheek of moskee zouden hergebruikt worden, beter gesloopt worden. Deze karikatuurale en polariserende aanpak draagt niet bij tot een sereen debat (afb. 1).

Dit essay schetst het probleem van het alternatief gebruik van kerken en plaatst Brussel in een Belgische en internationale context.⁴ In Brussel kadert dit probleem in een ruimere reflectie over de hervorming van het stelsel van de eredienst en de organisatie

van de kerkfabrieken. Reeds in 2008 startte minister-president Charles Picqué overleg met experts omwille van de sociologische, juridische en economische complexiteit van het religieuze landschap in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest.⁵ De invalshoek van dit artikel betreft de erfgoeddimensie van kerken en toont dat er talrijke alternatieve vormen van gebruik bestaan. Op enkele uitzonderingen na werden de laatste decennia weinig kerken in het Brussels Hoofdstedelijke Gewest herbested. Veel ervaring is er momenteel dus niet. Toch zal de uitdaging in de komende jaren toenemen en daarom heeft de Directie Monumenten en Landschappen van het

Brussels Hoofdstedelijk Gewest een studie besteld,⁶ een colloquium georganiseerd⁷ en een dossier van haar tijdschrift *Erfgoed Brussel* aan dit thema gewijd. Deze preliminaire stappen dragen bij tot de dynamiek van erfgoedwording en het benadrukken van de bijzondere erfgoedwaarde van kerkgebouwen.

Erfgoedwording (in het Frans *'patrimonialisation'*; in het Engels *'heritagisation'*) is het proces waarbij een relict geleidelijk aan als erfgoed wordt beschouwd.⁸ De erfgoedwording van kerken is gebaseerd op de shift van de sacrale waarde van religie naar de sacrale waarde van erfgoed⁹. Enkel deze shift kan tot het brede draagvlak leiden dat kerkgebouwen nodig hebben om in een gesecculariseerde wereld te overleven. Dit geldt zowel voor beschermde als niet beschermde gebouwen.

BESCHERMDE KERKEN LOPEN OOK LEEG

Vaak is het pas wanneer men iets of iemand verliest dat men er de waarde van beseft. Dat geldt ook voor gebouwen en daarom beschikt de overheid over juridische mogelijkheden om monumenten en ander cultureel erfgoed te beschermen en zodoende te vereeuwigen. Een bescherming is een beslissing met belangrijke gevolgen: ze is het basisinstrument van het erfgoedbeleid en van de monumentenzorg. Om voor een bescherming in aanmerking te komen moet het algemeen belang van het goed bewezen worden aan de hand van door de wet beschreven waarden. De evaluatiemethodologie van de erfgoedconsulenten en van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen bestaat uit het vergaren van de kennis die nodig is om de erfgoedwaarde te schatten en te toetsen aan criteria, onder meer die van authenticiteit, gaafheid, zeldzaamheid, enz.

Afb. 2

Zeer waardevol maar (nog) niet beschermd monument: de Sint-Adrianuskerk van Boondaal in Elsene (Th. Coomans, 2013 © SOFAM).

Afb. 3

Gebruikswaarde en bescherming: de Sint-Franciscus Xaveriuskerk in Kuregem is een beschermd monument, maar enkel een dichtgetimmerde zijbeuk wordt nog gebruikt voor de eredienst (Th. Coomans, 2008 © SOFAM).

Omwille van hun rijke betekenis als structurende bakens in het landschap (stedelijk of landelijk), en als symbolische en vaak eeuwenoude identiteitsdragers voor lokale gemeenschappen, zijn kerken bijzonder belangrijke gebouwen. De bepaling van hun erfgoedwaarde vereist daarom verschillende complementaire invalshoeken. Zo wordt er specifiek aandacht besteed aan de architectuur (bouwfasen, stijl, constructie, bouwmaterialen, situering in het oeuvre van de architect enz.), het interieur (meubilair, kunstwerken, glasramen, orgel, muurschilderingen, klokken, liturgische samenhang, evoluties), de historische context (opdrachtgever, gebruikers, evoluties), de ruimtelijke context (stedenbouwkundige omgeving, archeologische bodem, bijkomende gebouwen enz.), alsook de uitingen van de immateriële dimensie (devoties, bedevaarten, specifieke rituelen, lokale heiligen enz.).¹⁰ Het resultaat van deze systematische aanpak toont hoe verscheiden kerkgebouwen zijn. Sinds eeuwen dragen zij bij tot het vormen van een 'landschap van kerken'.¹¹

In Europa zijn de meeste kerken uit de middeleeuwen en de nieuwe tijd beschermd omwille van hun anciënniteit en artistieke waarde. 19de- en 20ste-eeuwse kerken zijn veel talrijker en hun erfgoedwaarde is moeilijker te evalueren.¹² In België bijvoorbeeld, bestaat er een groot verschil tussen Brussel, Vlaanderen en Wallonië inzake monumentenbeleid voor neogotische en moderne kerken. In Vlaanderen wordt dit patrimonium sinds enkele decennia bestudeerd, erkend en op basis van een rationele waardebepalingsmethodologie selectief beschermd,¹³ terwijl in Wallonië beschermingen een uitzondering zijn.¹⁴ In Brussel is het aantal kerken kwantitatief veel beperkter dan in de andere gewesten maar ontbreekt er een geïntegreerde erfgoedbenadering, zeker voor wat beschermingen betreft.¹⁵ (afb. 2) Een inhaaloperatie zou in Brussel wenselijk zijn, maar andere factoren spelen een rol. In de drie gewesten nopen politieke en economische redenen tot selectief beschermen, aangezien restauraties van beschermde gebouwen door de gewestelijke overheden gesubsidieerd

worden, wat budgettaire gevolgen heeft en politieke beslissingen impliceert.

Of een kerk beschermd is of niet verandert weinig aan het gebruik voor de eredienst: ook beschermde kerken lopen leeg! Daarentegen zal een bescherming wel bepalend zijn in het debat rond de herbesteding van een monument. Dit bewijst nogmaals hoe belangrijk de gebruikswaarde van gebouwen is. (afb. 3)

DE PRAKTISCHE DIMENSIE VAN DE GEBRUIKSWAARDE

De kern van het probleem betreft dus het gebruik van kerken en is gebaseerd op een functionele aanpak. Dit standpunt staat centraal in de referentieliteratuur van Luc Noppen en Lucie Morisset over de toekomst van kerken in Québec.¹⁶ Met kerken en andere plaatsen voor de eredienst die hun oorspronkelijke functie vervullen en liturgisch gebruikt worden, kan het vanuit een functioneel standpunt niet beter. Voor deze gevallen is er geen sprake van herbesteding; ze komen hier dus niet aan bod. (afb. 4) Tussen kerken die uitsluitend voor de eredienst gebruikt blijven en kerken die gesloten, verlaten of zelfs gesloopt worden, bestaat een brede waaier aan andere, reeds beproefde oplossingen. Lang heeft men gedacht dat erfgoedtoerisme en musea voor religieuze kunst de enige mogelijke herbesteding voor kerken waren. Het groeiende aantal leegstaande kerken verplicht om het probleem vanuit een andere invalshoek te bekijken, namelijk de gebruikswaarde van religieuze gebouwen. Herbesteding blijkt inderdaad de alternatieve oplossing om op lange termijn een leefbare erfgoedwording te garanderen.

Behoud door herbesteding is echter wel een nieuw concept.¹⁷ Wanneer

Afb. 4

De eredienst is en blijft het beste gebruik voor een kerk: Sint-Jobkerk in Ukkel (Th. Coomans, 2009 © SOFAM).

de oorspronkelijke bestemming het gebouw niet in stand kan houden, of het gebruik compleet is weggefallen, moet men dus op zoek gaan naar een nieuw gebruik. Dit werd reeds in 1964 duidelijk vermeld in artikel 5 van het Charter van Venetië: 'Voor het behoud van monumenten is het altijd gewenst daaraan een maatschappelijk nuttige bestemming te geven. Een dergelijke bestemming mag echter niet de indeling en decoratie van de gebouwen aantasten. Slechts binnen deze grenzen mag een aanpassing aan de ontwikkeling van gebruikseisen worden overwogen en toegestaan'.

In zijn essay *Der moderne Denkmalkultur* (1903) definieert Aloïs Riegl de gebruikswaarde of het nut van een monument als een van de vijf categorieën van erfgoedwaarden.¹⁸ Hij onderscheidt twee categorieën van waarden: enerzijds de memoriële waarden, bestaande uit de ouderdom, de historische waarde en de herdenkingswaarde; anderzijds de actuele waarden, bestaande uit de artistieke waarde en de gebruikswaarde. Riegl maakt dus een duidelijk onderscheid tussen de spirituele dimensie van de esthetische waarde en de praktische dimensie van de gebruikswaarde. Behalve voor ruïnes die hoofdzakelijk een esthetische waarde hebben, is de gebruikswaarde een beslissende factor binnen de monumentenzorg. Niet enkel kerken, maar ook talrijke gebouwen –industriële en rurale architectuur bijvoorbeeld– worden in onze wereld in transformatie met herbesteding geconfronteerd.

In theorie is herbesteding, mits voorwaarden, dus mogelijk en wenselijk. In de praktijk werden kerken van oudsher in een louter functioneel perspectief herbestedd. Tijdens de godsdienstoorlogen in de 16de eeuw en rond 1800 na de Franse Revolutie werden duizenden kerken en kloosters afgeschaft en herbestedd tot opslagplaatsen, schuren, kazernes,

gevangenissen, gebouwen voor onderwijs en ziekenzorg, industriële gebouwen enz. (afb. 5) De onmiddellijke nuts- of gebruikswaarde was het enige criterium om deze gebouwen niet af te breken en als steengroeve voor bouwmaterialen te gebruiken. Er bestaat dus een lange traditie van herbesteding van religieuze gebouwen, waarvoor vier hoofdscenario's worden onderscheiden:¹⁹

- religieuze of ideologische herbesteding van religieuze gebouwen door een andere religie;
- het verlaten en afbreken van religieuze gebouwen die in vervallen staat zijn of helemaal verdwijnen;
- de pragmatische en profane herbesteding van religieuze gebouwen, zonder belangstelling voor erfgoedwaarden;
- herbesteding die rekening houdt met erfgoedwaarden, onder meer voor culturele functies.

Twee scenario's kunnen ook gecombineerd worden, zoals bijvoorbeeld een gedeeltelijke afbraak of een gedeeltelijke herbesteding. Enkele kerken en kloosters die vandaag werelderfgoed zijn, hebben aan herbestedingen hun bestaan te danken: de romaanse abdij van Fontenay en de Mont-Saint-Michel, bijvoorbeeld, hebben de 19de eeuw overleefd omdat zij respectievelijk als papierfabriek en gevangenis hebben gediend.

Het is trouwens in de context van de Franse Revolutie, als gevolg van de blinde verwoesting van (religieus) erfgoed en kunstwerken in kerken, dat het moderne erfgoedbesef is ontstaan.²⁰ De eerste monumentenwet voor de bescherming van gebouwen en kunstwerken tegen het '*vandalisme révolutionnaire*' werd door het Franse parlement op 3 Brumaire II (24 oktober 1793) gestemd. Het algemene belang en de nationale kunstwerken waren twee kernbegrippen om deze wet te staven. Omdat er tot in het begin van de jaren 1830 nog geen gespecialiseerde overheids-

dienst voor monumentenzorg bestond, heeft de wet eerst enkel gediend om roerende kunstwerken en grafmonumenten te redden en naar musea over te brengen.

ALTERNATIEF GEBRUIK EN HERBESTEMMING

Het slagen van een herbestedingsproject voor een kerk berust mede op de goede samenwerking tussen de verschillende betrokkenen. Het vinden van een passende toekomst voor een kerkgebouw is niet het werk van experts alleen. Een kerkgebouw heeft een verschillende betekenis voor verschillende groepen, en elk van die betekenissen kan belangrijk zijn en moet waar mogelijk bewaard worden. Bovendien kan een nieuw gebruik een nieuwe betekenis geven aan het gebouw, die een invloed heeft op deze groepen.²¹ Voor een goede oplossing dient men dus rekening te houden met de standpunten van alle betrokkenen. Het is dan ook wenselijk om deze vanaf

Afb. 5

Sinds meer dan twee eeuwen herbestedd: de kapel van de Bogarden in de Zuidstraat maakt deel uit van de Académie des Beaux-Arts de Bruxelles. [Th. Coomans, 2012 © SOFAM].

het begin samen te brengen. Een veel toegepaste methode is het oprichten van een vzw die zich bekommert om de toekomst van een bepaald kerkgebouw. Mensen uit alle betrokken groepen kunnen zo samenwerken aan een project, geld inzamelen en eventueel het gebouw beheren wanneer het project voltooid is.

Uiteraard is het standpunt van de kerk een essentieel gegeven. Soms is de kerk eigenaar, soms enkel gebruiker van het kerkgebouw, maar er zijn altijd duidelijke juridische regels en afspraken. In België, bijvoorbeeld, heeft elke parochiekerk een *kerkfabriek*. Voor de Rooms-Katholieke Kerk is het profane gebruik van een kerk mogelijk, zolang het gebruik 'niet onwaardig' is en 'het zielenheil geen enkele schade lijdt'. Voor de katholieke parochiekerken – in België bestemd en erkend voor de openbare eredienst – heeft de diocesane bisschop een belangrijke beslissingsrol. Enerzijds moet hij als leider zorgen voor de aanpassing van het eeuwenlange dominerende

Christendom tot een minderheidskerk in een pluralistische samenleving. De kerk streeft naar een ander gezicht, maar leegstaande, gesloten en vervallen kerken dragen daar zeker niet toe bij. Anderzijds moet de bisschop in functie van pastorale en kerkelijke overwegingen samen met de gemeentelijke overheden aan alternatieve bestemmingen denken.

In tegenstelling tot protestantse kerken, zijn katholieke kerkgebouwen gewijd, wat betekent dat de bisschop de definitieve beslissing neemt in overeenstemming met het kerkrecht: *"Als een kerk op geen enkele wijze nog voor de goddelijke eredienst gebruikt kan worden tot een profaan en niet onwaardig gebruik. // Waar andere ernstige redenen het raadzaam maken dat een kerk niet langer voor de goddelijke eredienst gebruikt wordt, kan de diocesane Bisschop, na de priesterraad gehoord te hebben, deze terugbrengen*

*tot een profaan en niet onwaardig gebruik, met toestemming van hen die wettig rechten op de kerk laten gelden, en mits het zielenheil er geen enkele schade door lijdt".*²² Kloosterorden hebben meer flexibiliteit omdat zij niet altijd van de diocesane bisschop afhangen, geen rekening moeten houden met kerkfabrieken, en zelf kunnen beslissen of zij hun privé-eigendommen verkopen. (afb. 6)

Sommige bisschoppen kiezen voor het scenario van het gemengd gebruik en religieuze aanwezigheid in een (klein) deel van het gebouw, terwijl anderen liever het scenario van de ontwijding en het afstoten van gebouwen verkiezen. In het geval van gemengd gebruik gaat de voorkeur van de kerk naar profane en lokaal ingebedde gebruiken met een sociaal en cultureel karakter. Voor katholieke bisschoppen blijkt momenteel de herbestemming van een kerk als moskee, synagoog of boeddhistische tempel onbespreekbaar. Dit gebeurt nochtans in landen waar de ontkerking verder gevorderd is en het eigendomsrecht flexibeler.²³ In Brussel is in academische kringen een reflectie ontstaan over de typologie van stadsmoskeeën en herbestemming van kerken.²⁴

Afb. 6

Kerk te koop: de in 1986 ontwijde Sint-Franciscuskerk in Schaarbeek werd door Roemeense orthodoxen gekocht en wordt thans als kerk gebruikt (verkoopadvertentie).

A vendre

Schaerbeek

1030 Bruxelles

Eglise désacralisée avec dépendances sur un terrain de 22 ares 56 centiares.

Construction fin du 19ème siècle. Renovations à prévoir

Superficies :

Eglise	1.185 m ²
Rez-de-chaussée :	118 m ²
Galerie :	815 m ²
Grénier :	

Bâtiments annexes : 620 m²

Surface totale : 2.738 m²

Volume de l'église : 24.880 m³

Prix: 1.000.000 €

Cette église néo-gothique fut érigée sur les plans de l'architecte C. Almain de Hase fils pour les pères Franciscains.

De huidige terminologie rond herbestemming van leegstaande en ondergebruikte kerken onderscheidt verschillende scenario's rond twee grote opties in functie van het voortbestaan of het verdwijnen van het religieus gebruik.

- Het voortbestaan van een religieus gebruik, maar met een nieuwe focus ('heroriëntatie', bijvoorbeeld als 'urnenkerk' voor het bewaren van asse van overledenen), met een gemeenschap van een andere religieuze denominatie ('hergebruik'), door verschillende religieuze gemeenschappen ('medegebruik', 'simultaanker'), of gecombineerd met een andere bestemming ('nevenbestemming' of 'alternatief medege-

bruik'). De kerkruimte kan ruimtelijk verdeeld worden ('gedeeld gebruik'), ofwel enkel in de tijd gedeeld worden ('polyvalent').

- Het verdwijnen van het religieus gebruik en het toekennen van een nieuwe bestemming ('herbestemming'), wat dus voor katholieke kerken een ontwijding impliceert. Hier zijn ook verschillende scenario's mogelijk, gaande van privégebruik (woning, kantoor, horeca), tot semipubliek gebruik (evenementenzaal, sporthal en andere activiteiten die niets met de oorspronkelijke functie van het gebouw te maken hebben) en publiek gebruik met een cultureel doel (toneelzaal, museum, cultureel centrum, bibliotheek). (afb.7)

Dankzij de landen met ervaring inzake herbestemming van kerken is een kritische kijk op het fenomeen mogelijk.²⁵ De volledige privatisering en indeling in kantoren of appartementen blijkt een van de slechtste oplossingen te zijn omdat deze kerken naast hun publieke karakter ook hun ruimtelijke kwaliteit verliezen. Voor de vastgoedmarkt is het optimaliseren van vierkante meters nu eenmaal prioritair. Evenementenzalen en sporthallen respecteren wel de ruimtelijkheid van de kerken maar maken het volledig leegmaken van het interieur en verbouwingen voor het inrichten van infrastructuur (sanitair, kledkamers, keukens enz.) noodzakelijk. Daarom zou men verwachten dat een culturele functie de meest respectvolle en gepaste herbestemming is. Toch blijkt dat niet het geval te zijn. De eisen van musea inzake veiligheid, licht- en klimaatcontrole zijn moeilijk verzoenbaar met grote kerkruimtes. Toneelzalen, concertzalen en culturele centra vragen zware en omvangrijke infrastructuur aanpassingen en bijzondere technieken zoals podiumtechnologieën, verduistering, zetels en gradins, grote vestiaires, foyers, cafetaria's enz. Een totaal nieuw gebouw ontwerpen is dan ook goedkoper en performanter dan

een herbestemming. Bibliotheken zijn waarschijnlijk de meest voor de hand liggende herbestemmingen, maar bij veel grote en slecht geïsoleerde kerken stelt zich de vraag van de verwarming. In de meeste gevallen staat de kerkinboedel in de weg – denk maar aan oude banken in het schip – en moet die in het gebouw verplaatst worden of naar een andere bestemming verhuisd worden.

Multifunctionele herbestemmingen en gedeeld gebruik blijken meer kansen te bieden voor een duurzame oplossing dan monofunctionele herbestemmingen. Wanneer een herbestemming economisch niet rendabel is komt het gebouw terug op de markt, staat het leeg en taktelt het geleidelijk aan af. Dat geldt in het bijzonder voor winkels. Na enkele herbestemmingen blijft er van oorspronkelijke interieurs meestal niets meer over. Wanneer een kerk meerdere functies krijgt en door verscheidene partners wordt gebruikt is de kans op leegstaand veel kleiner. Kerken worden in functie van hun morfologie verdeeld en vormen dan

waardevolle maar kleinere ruimtes.²⁶ De verschillende gebruikers ondertekenen een 'charter' waarmee zij zich tot gemeenschappelijke huisregels en erfdiensbaarheid van gebruik verbinden, alsook tot respect voor de geest van het gebouw.

Multifunctionele herbestemmingen en gedeeld gebruik bestaan in Brussel nog niet. In 2009 ontwierp het architectenbureau OZON in opdracht van Atrium Helmet en van de kerkfabriek een project voor de (niet beschermd) Heilige Familiekerk in Schaarbeek.²⁷ De ligging van de kerk, haar historische bouw in twee fasen voor en na de Eerste Wereldoorlog, en haar morfologie met breed transept en rechte koorafsluiting leidden tot twee verschillende scenario's van ruimtelijke herstelling. Naast het voortbestaan van religieus gebruik in het koor of in het transept, zouden de overige delen van de kerk zowel gemeenschapsfuncties als commerciële functies krijgen om het gebruik van het gebouw lokaal te verankeren. (afb. 8) Dit zou de eerste

Afb. 7

Kerk wordt kantooruimte: het neogotische klooster van de Van Maerlandstraat in Brussel huisvest een Europees perscentrum (Th. Coomans, 2011 © SOFAM).

casus van multifunctionele herbestemming én gedeeld gebruik van een kerk in Brussel moeten worden. Omwille van de economische crisis en de voorlopige aarzeling van privé-investeerders voor dit soort programma, is dit veelbelovende project nog niet van start gegaan en blijft de toekomst van de kerk bedreigd.

TOP-DOWN EN BOTTOM-UP: DE DYNAMIEK VAN ERFGOEDWORDING

Het samenbrengen van een multidisciplinair wetenschappelijk team is belangrijk om de verschillende aspecten van een kerkgebouw in kaart te brengen.²⁸ De experts (erfgoedconsulenten, archeologen, architecten, stedenbouwkundigen, historici enz.) kunnen vanuit hun ervaring beslissen welke onderzoeken nodig zullen zijn om de erfgoedwaarden van een kerk te kunnen bepalen en de erfgoedwording te doen vorderen.²⁹ Zodra deze waarden zijn bepaald, zijn de experts er ook

de beste vertegenwoordigers van. Bovendien kunnen zij hun eventuele ervaring met gelijkaardige projecten aanspreken bij het bepalen van een passend alternatief gebruik.

Behalve de architecturale, stedenbouwkundige en historische waarden die een kerk heeft, moet ook rekening gehouden worden met de gebruiks- en bestaanswaarden. Met andere woorden: wat betekent de kerk vandaag voor de gemeenschap? Elk individu kan bepaalde waarden aan het gebouw toekennen op de subjectieve basis van hoe hij of zij de kerk gebruikt of ervaart. Zelfs voor degenen die de kerk niet daadwerkelijk gebruiken heeft zij vaak een symbolische waarde. De kerk staat voor de identiteit van wijk- en dorpsgemeenschappen het 'kerktorensyndroom'. Deze collectieve ervaring heeft tot gevolg dat het louter bestaan van de kerk zeer waardevol kan zijn voor de gemeenschap. Vanwege deze overwegingen is het belangrijk om de gemeenschap te betrekken bij het herbestemmingsproces, en liefst zo vroeg mogelijk.

Door de economische crisis, de geloofscrisis, de schaal van het probleem en het gebrek aan middelen en visie, zijn de overheid noch de kerk(en) in staat om het gebruik van kerken onder controle te houden. Daarom is het in Vlaanderen lopende proces 'Een toekomst voor de Vlaamse parochiekerk' vrij uniek. In 2011 plaatste de Vlaamse overheid het probleem van het gebruik en de financiering van de parochiekerken op de politieke agenda en ontstond er voor de eerste keer een dialoog met de vertegenwoordigers van de kerk, de kerkfabrieken, de gemeenten, erfgoedverenigingen, de Vlaamse Bouwmeester enz.³⁰ De bedoeling is om een toekomstperspectief te schetsen, met name het 'parochieplan', dat zal moeten beslissen welke kerken op termijn nog gebruikt zullen worden voor de eredienst en welke kerken volledig

of deels een herbestemming krijgen. Deze politieke visie heeft belangrijke gevolgen voor de kerkfabrieken en de gemeenten, onder meer omdat ze het kader definieert van de toekomstige subsidiëring voor het onderhoud en de restauratie van kerkgebouwen. Het Centrum voor Religieuze Kunst en Cultuur (CRKC) kreeg de taak om een expertisecentrum voor het onroerend kerkelijk erfgoed te ontwikkelen.³¹ Parallel daarmee zijn de vijf Vlaamse bisdommen bezig met het opstellen van beheers- en beleidsplannen, met het oog op de selectie van kerkgebouwen, de dialoog met kerkfabrieken en de richtlijnen voor de valorisatie en het alternatief gebruik van kerkgebouwen. In juni 2014 heeft het CRKC een *Atlas van het religieus erfgoed in Vlaanderen* uitgegeven, dat voor het eerst het onroerend, roerend en immaterieel erfgoed van de zes erkende erediensten in Vlaanderen in kaart brengt.³² Met deze atlas beschikt Vlaanderen over een instrument om het strategisch beleid rond behoud en beheer van religieus erfgoed op een duurzame manier uit te bouwen. In Nederland en in Québec hebben gelijkaardige initiatieven reeds plaatsgevonden.³³ Ondanks de kleinere schaal van het gewest is een dergelijke aanpak in Brussel ook wenselijk.

Ten slotte is elke kerksluiting een individueel geval dat ad hoc wordt geregeld.³⁴ Kerksluitingen mobiliseren burgers die bereid zijn om zich in te zetten omdat 'hun kerk' voor hen 'iets' – vaak emotioneel – betekent. Het gaat hier om nieuwe vormen van erfgoedbesef of 'erfgoedwording', in een bottom-up dynamiek die ruim gebruik maakt van de nieuwe sociale media en een alternatief biedt voor de traditionele top-down beslissingen van experts en overheidsdiensten.³⁵

Dit laatste decennium zijn talrijke NGO's en NPO's ontstaan met als doel het religieus roerend en onroerend erfgoed te redden. De vormen,

Afb. 8

Het 'kerktorensyndroom' erfgoed als identiteitsdrager: de moderne toren van de kerk van Onze-Lieve-Vrouw-Onbevlekt in Evere (Th. Coomans, 2009 © SOFAM).

Afb. 9
 Erfgoed- en identiteitsverlies: lege site van de in 1993 gesloopte Sint-Gertrudiskerk in Etterbeek (Th. Coomans, 2007 © SOFAM).

Afb. 10
 De visuele impact van kerken beperkt zich niet tot hoofdgevels en axiale perspectieven, maar ontwikkelt zich ook op schaal van de wijk. In het geval van de Drievuldigheidskerk is de hoofdgevel naar Elsene gericht terwijl de de koorpartij zich in Sint-Gillis bevindt (Th. Coomans, 2012 © SOFAM).

Afb. 11
 De voormalige abdij Ter Kameren werd door de Franse revolutie gesecculariseerd en kende verscheidene herbestemmingen; de kerk werd gerestaureerd en heringewijd voor de eredienst dankzij de actie van de in 1921 gestichte *Ligue des Amis de la Cambre* (Th. Coomans, 2013 © SOFAM).

specifieke doelstellingen, middelen, ledenprofiel enz. van deze gemeenschappen zijn zeer divers, gaande van kleine verenigingen van vrienden van een individuele kerk, tot stichtingen die eigenaar zijn van tientallen kerken, liefdadigheidsinstellingen die gespecialiseerd zijn in fondsenwerving, regionale verenigingen, binnenkerkelijke erfgoednetwerken, door de overheid gesubsidieerde verenigingen enz. In 2011 werd het internationale netwerk *Future for Religious Heritage, The European network for historic places of worship* (FRH) gesticht als platform voor deze verenigingen en spreekbuis bij de Europese Unie.³⁶ FRH is het enige Europese netwerk van liefdadigheidsinstellingen, overheidsdiensten, religieuze verenigingen en academische departementen die ijveren voor de bescherming van religieus onroerend en roerend erfgoed in heel Europa. Het is een non-profitorganisatie die openstaat voor iedereen en alle religies.

.....

KERKEN: EEN ERFGOED MET TOEKOMST

Het staat buiten kijf dat alternatief gebruik en herbestemming van kerken in de komende jaren fors zal toemen, zowel in Brussel, waar er momenteel weinig ervaring beschikbaar is, als in midden- en zuid-Europese landen, waar het probleem voorlopig nog niet officieel op de agenda staat. Dankzij bottom-up mobilisatie, erfgoedwording en innovatie zijn kerkgebouwen een erfgoed met toekomst.

Ten slotte kunnen hier zes conclusies geformuleerd worden, met telkens ter illustratie een voorbeeld uit Brussel:

1. Een kerk is een gebouw met hoge symbolische en culturele waarde. Daarom is de afbraak van een kerk altijd een belangrijk en onomkeerbaar verlies van erfgoed en identiteit voor de maatschappij. De lege site van de in 1993 gesloopte Sint-

Afb. 12

De voorzitter van de kerkfabriek waakt over de verlaten maar niet ontwijde Sint-Katelijnekerk in Brussel (Th. Coomans, 2013 © SOFAM).

Gertrudiskerk in Etterbeek is daar een zielig voorbeeld van. (afb. 9) Over de toekomst van de Heilige Drievuldigheidkerk, op de grens van Elsene en Sint-Gillis, voeren sinds een dertigtal jaar pro's en contra's van sloop eindeloze discussies (afb. 10).

2. Talrijke (voormalige) kerken waarvan de erfgoedwaarde vandaag door iedereen aangenomen is, hebben hun bestaan enkel aan herbestemmingen te danken. In Brussel ontsnapte de abdij van Ter Kameren aan de sloophamer omdat zij sinds de Franse Revolutie ononderbroken alternatieve functies kreeg. De in 1921 gestichte erfgoedvereniging *Ligue des amis de la Cambre* zorgde ervoor dat de kerk gerestaureerd en heringewijd werd. Het is pas in 1953 dat zij als monument werd beschermd. (afb. 11)

3. De eredienst is de oorspronkelijke functie van een kerkgebouw en blijft ook het beste gebruik voor een kerk. Daarom zijn heroriëntatie, hergebruik, nevengebruik en gedeeld gebruik met andere christelijke en niet-christelijke gemeenschappen scenario's die niet moeten worden uitgesloten.³⁷ De voormalige Sint-Franciscuskerk in Schaarbeek, nu de Roemeens-orthodoxe Sint-

Nicolaskerk, is daar een voorbeeld van. In de Europese hoofdstad met haar multiculturele bevolking zijn kerkgebouwen een bijzonder waardevol erfgoed en een troef.

4. Er bestaat een lange westerse traditie inzake alternatief gebruik en herbestemming van kerkgebouwen. Vandaag wordt deze traditie opnieuw geactiveerd in het perspectief van nieuwe uitdagingen zoals duurzaam beheer en gebruik (eerder dan afbraak). De lopende ideeënwedstrijd voor de Sint-Katelijnekerk, in 2014 op initiatief van de Stad Brussel georganiseerd, past in deze traditie (afb. 12).

5. Voor kerken is een publieke herbestemming met sociocultureel karakter altijd wenselijker en meer geschikt dan privatisering. Ruimtelijkheid en toegankelijkheid zijn voor monumentenzorgers doorslaggevende factoren. De Brigittinenkerk in Brussel en haar uitbreiding door Andrea Bruno in 2007 is daar een bijzonder geslaagd voorbeeld van. Daarentegen is de herbestemming van de Anglicaanse kerk van de De Stassartstraat als discotheek een anti-voorbeeld.

6. Multifunctionele herbestemmingen en alternatief medegebruik (nevenbestemmingen), dus met inbegrip

van religieuze aanwezigheid, zijn de meest veelbelovende formules voor de toekomst. Zij impliceren veranderingen van methode en van mentaliteit. Het gaat om een maatschappelijke uitdaging die de erfgoed- en de vastgoedsector overstijgt. Het project voor de Heilige Familiekerk in Schaarbeek, in 2009 door OZON ontworpen, is het eerste concrete project dat die richting uitgaat.

NOTEN

1. LANGE, D., 'Was tun mit leeren und teuren Kirchenbauten?', *Immobilien Zeitung*, 16 december 2010.
2. Interview met Herman Cosijns, interim bisschoppelijk vicaris, in *Het Nieuwsblad*, 30 april 2010.
3. MORISSET, L.K., NOPPEN, L. & COOMANS, Th., *Quel avenir pour quelles églises? / What Future for Which Churches* (Patrimoine urbain, 3), Montréal: Presses de l'Université du Québec, 2006. Specifiek over België: COOMANS, Th., 'Les églises en Belgique. Aspects architecturaux, enjeux juridiques et approche patrimoniale', *Ibidem*, p. 41-72.
4. Dit artikel is grotendeels gebaseerd op: COOMANS, Th., 'Erfgoedwording en herbestemming van kerken: een groeiende (monumenten)zorg', in: PATTYN, B. & D'HOINE, P. (red.), *Herdenken en vooruitgaan*, Leuven, Universitaire Pers Leuven, 2014, p. 71-81 (XXI. Lessen voor de eenentwintigste eeuw, 20).
5. De conclusies werden op 31 mei 2010 voorgesteld op een studiedag aan de Universitaire Stichting: *De problematiek van een hervorming van het stelsel van de eredienst in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest*. Er werden geen handelingen gepubliceerd.
6. COOMANS, Th., VAN BOCXLAER, S., VERMANDEL, V. & WEYNS, E., *Kerkgebouwen in Brussel: een rijk erfgoed met alternatieve gebruiksmogelijkheden. Studie in opdracht van de Directie Monumenten en Landschappen van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest*. Eindverslag, KU Leuven, Raymond Lemaire International Centre for Conservation, Leuven, januari 2014, 223 p.
7. *De kerken in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest: cultusgebouwen en herbestemming*, Brussel, 17 december 2013.
8. MORISSET, L.K., *Des régimes d'authenticité. Essai sur la mémoire patrimoniale*, Presses de l'Université de Rennes & Presses de l'Université du Québec, Rennes-Québec, 2009; DROUIN, M. (red.), *Patrimoine et patrimonialisation, du Québec et d'ailleurs*, UQAM-Institut du Patrimoine, Montréal, 2005.
9. SAUVÉ, J.-S. & COOMANS, Th. (red.), *Le devenir des églises. Patrimonialisation ou disparition*, Montréal, Presses de l'Université du Québec, 2014 [Collection Nouveaux Patrimoine, 5].
10. Deze criteria werden uitgewerkt in: COOMANS, Th., *Kerken in neostijlen in Vlaanderen. Ontwikkeling en implementatie van een methodologie voor de bescherming en de monumentenzorg van het negentiende-eeuwse kerkelijke architecturaal patrimonium in Vlaanderen*. Eindverslag, Kadoc, Leuven, 2003 (onuitgegeven eindverslag). Zie ook: COOMANS, Th., 'Op weg naar bescherming van 19de-eeuwse kerkgebouwen in Vlaanderen. Een status-quaestionis', *M&L*, 21/4, 2002, p. 38-61.
11. Begrip uit: BEKAERT, G., *Landschap van kerken. 10 eeuwen bouwen in Vlaanderen*, Davidsfonds, Antwerpen-Leuven, 1987.
12. BERGMANS, A., DE MAEYER, J., DENSLAGEN, W. & VAN LEEUWEN, W. (red.), *Neostijlen in de negentiende eeuw. Zorg geboden?* Universitaire Pers Leuven, Leuven, 2002 (KADOC Artes, 7).
13. COOMANS, Th., *Kerken in neostijlen in Vlaanderen. Ontwikkeling en implementatie van een methodologie voor de bescherming en de monumentenzorg van het negentiende-eeuwse kerkelijke architecturaal patrimonium in Vlaanderen*. Eindverslag, Kadoc, Leuven, 2003 (onuitgegeven eindverslag); BOONE, V., BÖRÖCZ, Z. & TANSENS, A., *Onderzoekopdracht 'Thematische inventaris 20ste-eeuwse kerken'*. Eindrapport, Leuven-Brussel, 2008 (onuitgegeven eindrapport in opdracht van het Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed).
14. BERTRAND, M., CHENUT, N. & GENICOT, L.Fr., *Les églises paroissiales de Wallonie (1830-1940). Sélection raisonnée de l'inventaire (série Inventaires thématiques)*, 4. vol., Namur, 2009-2011.
15. COOMANS, Th., 'Brusselse kerken beschermd? Naar een geïntegreerde erfgoedbenadering', *Erfgoed Brussel*, 2, juni 2012, p. 52-77.
16. NOPPEN, L. & MORISSET, L.K., *Les églises du Québec. Un patrimoine à réinventer* Presses de l'Université du Québec, Montréal, 2005, p. 321-379 (Patrimoine urbain, 2).
17. GREFFE, X., 'La réutilisation des églises. Valeurs d'existences et valeurs d'usages', in: MORISSET, L.K., NOPPEN, L. & COOMANS, Th., *Quel avenir pour quelles églises? / What Future for Which Churches* Presses de l'Université du Québec, Montréal, 2006, p. 165-193 (Patrimoine urbain, 3).
18. RIEGL, A., *Der moderne Denkmalkultus, sein Wesen, seine Entstehung*, Wenen, 1903. Franse vertaling: RIEGL, A., *Le culte moderne des monuments. Son essence et sa genèse*, Éditions du Seuil, Parijs, 1984.
19. COOMANS, Th., 'Reuse of Sacred Places: Perspectives for a Long Tradition', in: COOMANS, Th., DE DIJN, H., DE MAEYER, J., HEYNICKX, R. & VERSCHAFFEL, B. (red.), *Loci Sacri. Understanding Sacred Places* Leuven University Press, Leuven, 2012, p. 221-241 [Kadoc Studies on Religion, Culture and Society, 9].
20. DELOCHE, B. & LENIAUD, L.-M., *La culture des sans-culottes. Le premier dossier du patrimoine 1789-1798*, Paris-Montpellier, 1989.
21. MEYS, O. & GROPP, B., *Kirchen im Wandel. Veränderte Nutzung von denkmalgeschützten Kirchen*, Landesinitiative StadtBauKultur NRW, LVR-Amt für Denkmalpflege im Rheinland, LWL-Amt für Denkmalpflege in Westfalen, Düsseldorf, 2010.
22. *Codex iuris canonici*, Rome, 1983, canon 1222: §1 en §2.
23. Bijvoorbeeld, in Nederland, Canada, en de Verenigde staten. Zie: IRON C., 'A Re-evaluation of Religious Heritage in Ontario, Canada: The Adaptive Reuse of Churches by Non-Christian Religious Groups', in: SAUVÉ, J.-S. & COOMANS, Th. (red.), *op.cit.*, p. 93-113.
24. Onder meer over de Sint-Antoniusvan-Paduakerk in Vorst. Zie het themanummer: 'La mosquée bruxelloise comme projet', van het tijdschrift *Recherche. Architecture*. CLARA, 2, 2014, in het bijzonder: TERLINDEN, B., 'Mosquées bruxelloises. Questions élémentaires de configuration', p. 97-128, en BRUNFAUT, V., VELLA, G. & TERLINDEN, B., 'Retour sur une expérience pédagogique', p. 19-70.
25. POLMAN, T., *Herbestemming kerkelijke gebouwen, een ontnuchterend relaas*, Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist, 1995; NOPPEN, L. & MORISSET, L.K., 'De nouvelles fonctions', *ARQ. Architecture Québec*, 131, 2005, p. 11-19.
26. Bijvoorbeeld: *De Poorten* in Tilburg (2003-2005); *AnnaStede* in Breda (2005); *Notre-Dame de Jacques Cartier* in Québec City, met gemeenschapsfuncties in de zijbeuken (2003); Lumen United Reformed Church, Londen (2008).
27. <http://www.ozon-architecture.be/projecten/2010-2015>, n° 176.
28. BÜCHSE, A., FENDRICH, H., REICHLING, Ph. & ZAHNER, W. (red.), *Kirchen. Nutzung und Umnutzung. Kulturgeschichte, theologische und praktische Reflexionen*, Münster, 2012.
29. 'Alternatief gebruik van parochiekerken in het Brussels hoofdstedelijk gewest:

- een methodologie voor waardebe-
 pling en conservatie management
 planning', in: COOMANS, Th., VAN
 BOCXLAER, S., VERMANDEL, V. &
 WEYNS, E., *Kerkgebouwen in Brussel:
 een rijk erfgoed met alternatieve
 gebruiksmogelijkheden. Studie in
 opdracht van de Directie Monumenten
 en Landschappen van het Brussels
 Hoofdstedelijk Gewest. Eindverslag*,
 KU Leuven, Raymond Lemaire
 International Centre for Conservation,
 Leuven, januari 2014, p. 69-163.
30. BOURGEOIS, G., *Conceptnota: Een
 toekomst voor de Vlaamse parochiekerk*,
 Brussel, 24 juni 2011.
31. <http://crkc.be/>
32. *Atlas van het religieus erfgoed in
 Vlaanderen*, Leuven: CRKC, 2014.
33. NELISSEN, N., *Geloof in de toekomst.
 Strategisch plan voor het religieus
 erfgoed, Stichting 2008 jaar van het
 Religieus Erfgoed*, Utrecht, 2008;
Patrimoine religieux du Québec,
 mandat entrepris à l'initiative de
 la Commission de la Culture de
 l'Assemblée nationale du Québec,
 2006; également: *Conseil du
 Patrimoine religieux du Québec*:
<http://www.patrimoine-religieux.qc.ca/>
34. BISSELING, H., DE ROEST, H. &
 VALSTAR, P. (red.), *Meer dan hout
 en steen. Handboek voor sluiting en
 herbesteding van kerkgebouwen*,
 Zoetermeer, 2011.
35. *Een toekomst voor kerken. Handreiking
 voor het herbestemmen van vrijkomende
 kerkgebouwen*, Amersfoort, 2011.
36. <http://www.frh-europe.org/>
37. Zowel nieuwe internationale bewe-
 gingen binnen de Rooms-Katholieke
 Kerk, als andere christelijke denomi-
 naties, bijvoorbeeld: *Fraternité monas-
 tique de Jérusalem* in de Sint-Gilliskerk
 (2001), de gemeenschap van *La Viale* in
 de kerk van de paters van het Heilige
 Sacrament, Waverssteenweg (2009),
 het *Institute of Christ the King* in het
 voormalige klooster van de *Sœurs de
 l'Adoration perpétuelle*, in Watermaal
 (2011), de gemeenschap *Sant'Egidio*
 in de Rijke Klarenkerk (2012), de
Communauté des Frères de Saint-Jean
 in het klooster van de Redemptoristen
 in Jette (2013); een orthodoxe gemeen-
 schap in de Sint-Julianakapel in
 Sint-Joost-ten-Node; de *Fraternité
 sacerdotale Saint Pie X* in de Sint-
 Jozefkerk van de Leopoldwijk (2001),
 enz.

Empty churches, heritagization and alternative use

As a result of generally dwindling
 church attendance in Western
 society, thousands of churches
 and religious houses are falling
 into disuse or have been closed
 already. Therefore the issue of
 their future is becoming ever
 more pressing. In the Netherlands,
 England and Quebec for
 example, this has been a familiar
 phenomenon since the late 1960s
 and the 1970s. In Belgium, France
 and Germany, secularization only
 recently reached a critical point.
 Precise statistics are difficult to
 obtain, but building redundancy
 involves tens of thousands of
 churches. Germany alone has
 around 45,000 parish churches,
 of which one third are scarcely or
 no longer in use. There has been
 a clearly perceptible acceleration
 since 2008 as a result of the
 combination of the economic
 crisis, the identity crisis of Western
 society, and the crisis within the
 different Christian denominations.
 In Brussels likewise, the problem
 is no longer taboo. What should
 and can be done? What do we
 find acceptable for churches
 that have lost their original use?
 This question is much more than
 a spiritual one and has legal,
 economic, social, cultural and
 even political dimensions because
 it involves the complex relations
 between Church and Society.
 This essay outlines the issue of
 the alternative use of churches,
 putting the case of Brussels in a
 Belgian and international context.

COLOFON

REDACTIECOMITÉ

Jean-Marc Basy, Stéphane Demeter,
Paula Dumont, Murielle Lesecque,
Cecilia Paredes, Brigitte Vander Bruggen
en Anne-Sophie Walazyc.

EINDREDACTIE IN HET NEDERLANDS

Paula Dumont

EINDREDACTIE IN HET FRANS

Stéphane Demeter

SECRETARIAAT VAN REDACTIE

Murielle Lesecque

COORDINATIE VAN ICONOGRAFIE

Cecilia Paredes

COORDINATIE VAN DE DOSSIER

Stéphane Demeter

AUTEURS/ REDACTIONELE MEDEWERKING

Thomas Coomans, Olivia Bassem,
Johan Bellaert, Jérôme Bertrand,
Céline Cheron, Stéphane Demeter,
Paula Dumont, Diane Gustin,
Marianne Hiernaux, Reinout Labberton,
Harry Lelièvre, Marie-Noëlle Martou,
Marc Meganck, Muriel Muret,
Sven Stercken, Stephan Van Bellingen,
Steven Van Bocxlaer Johan Van Dessel,
Valérie Vermandel, Eva Weyns.

VERTALING

Gitracom, Hilde Pauwels,
Data Translations Int.

NALEZING

Koenraad Raeymaekers, Wim Kenis,
Harry Lelièvre, Stephan Van Bellingen en
de leden van het redactiecomité

VORMGEVING

The Crew Communication

DRUK

Dereume Printing

VERSPREIDING EN ABONNEMENTENBEHEER

Cindy De Brandt,
Brigitte Vander Bruggen.
bpeb@sprb.irisnet.be

BEDANKINGEN

Philippe Charlier, Emanuelle de Sart,
Farba Diop, Manja Vanhaelen.

VERANTWOORDELIJKE UITGEVER

Arlette Verkruyssen, directeur-generaal
van Brussel Stedelijke Ontwikkeling/
Gewestelijke overheidsdienst Brussel,
CNN – Vooruitgangstraat 80, 1035 Brussel.

De artikelen zijn gepubliceerd onder de
verantwoordelijkheid van de auteurs.
Alle rechten voor het reproduceren,
vertalen of herwerken zijn voorbehouden.

CONTACT

Directie Monumenten en Landschappen –
Cel Sensibilisatie
CNN – Vooruitgangstraat 80, 1035 Brussel
<http://www.monument.irisnet.be>
broh.monumenten@gob.irisnet.be

HERKOMST VAN DE FOTO'S

Mochten er ondanks onze inspanningen om
alle reproductierechten te betalen toch nog
gerechtigden zijn die niet gecontacteerd
werden, dan worden zij verzocht zich
kenbaar te maken bij de Directie
Monumenten en Landschappen van het
Brussels Hoofdstedelijk Gewest.

LIJST MET AFKORTINGEN

AAM – Archives d'Architecture Moderne
ARB – Académie royale de Belgique
DCBSO – Documentatiecentrum van
Brussel Stedelijke Ontwikkeling
DML – Directie Monumenten en
Landschappen
GOB – Gewestelijke Overheidsdienst
Brussel
KBR – Koninklijke Bibliotheek van België
KIK-IRPA – Koninklijk Instituut voor het
Kunstpatrimonium / Institut royal du
Patrimoine artistique
KMKG – Koninklijke Musea voor Kunst
en Geschiedenis
SAB – Stadsarchief Brussel

ISSN

2034-5771

WETTELIJK DEPOT

D/2014/6860/028

Cette revue paraît également en Français
sous le titre *Bruxelles Patrimoines*.